

Roman Kamienik

Gładiatorzy i igrzyska gladiatorские w ostatnim wieku Republiki Rzymskiej

---

Rocznik Lubelski 23-24, 7-22

1981-1982

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ROMAN KAMIENIK

GLADIATORZY I IGRZYSKA GLADIATORSKIE
W OSTATNIM WIEKU REPUBLIKI RZYMSKIEJ

Popularność igrzysk gladiatorских w okresie schyłku i upadku republiki rzymskiej jest rzeczą znaną; nie przybrały one jeszcze takiego rozmachu jak za cesarstwa, ale Cynceron stwierdził, że poza zapasami gladiatorów nie ma w Rzymie tak licznych zgromadzeń ludu. Później powie Tacyt, że dziecko już w łonie matki przyswaja sobie „[...] sprzyjanie aktorom oraz namiętność do igrzysk gladiatorских i wyścigów konnych”. Liczne wypowiedzi Cyncerona o igrzyskach gladiatorских świadczą o tym, że i on sam musiał często je oglądać, jak również dowodzą, że znał się na nich¹.

Jakkolwiek dane dotyczące igrzysk gladiatorских i przytaczane zazwyczaj w literaturze pochodzą z czasów cesarstwa, to pisma Cyncerona zawierają wiele interesujących informacji i nie zawsze są doceniane. Zadaniem autora nie jest jednak ewidencja tych wszystkich testimoniów, choć niektóre świadectwa zostaną uwzględnione, a zwrócenie uwagi na polityczne aspekty igrzysk gladiatorских i ich osobliwości w okresie upadku republiki rzymskiej. W latach wojen domowych igrzyska gladiatorские odgrywały szczególną rolę: miały one do spełnienia nie tylko zadanie widowiskowe, ale stały się narzędziem zdobywania popularności; posiadanie doskonale wyszkolonego we władaniu bronią i w walce wręcz oddziału zbrojnego w czasie, gdy decydującą rolę odgrywała przemoc, mogło posiadaczowi zapewnić zwycięstwo, jeśli nie przewagę w walce o władzę. W liście do Kuriona Cynceron pisał, że Milon pozyskał lud wspólnymi igrzyskami i swą hojnością oraz zdobył zycżliwość młodzieży i tych, którzy wiele znaczą na wyborach².

Nie należało do rzadkości posiadanie złożonej z gladiatorów straży przybocznej, jak to wzmiankuje Cynceron w liście do Sestiusza. Osobistą ochronę złożoną z gladiatorów posiadał Milon, o którym będzie mowa niżej. Florus widział w tych igrzyskach i orszakach złożonych z zapaśników źródło zła „[...] z jakiego powodu wojska gladiatorские wystąpiły

¹ Cicero, *Pro Sestio* 58, 124: [...] *id autem spectaculi genus erat, quod omni frequentia atque omni genere hominum celebratur, quo multitudo maxime delectatur*; por. *ibid.* 59, 125; *De officiis* II 16, 55: *prodigi, qui epulis et viscerationibus et gladiatorum muneribus ludorum venationumque apparatu pecunias profuderunt in eas res* [...]; Tacitus, *De oratoribus* 29, tłum. s. Hammer; podziw Cyncerona dla gladiatorów w *Tusculanae Disputationes* II 17, 41, por. *ibid.* IV 21, 48. Gladiatorzy, którzy bili się niechętnie, wzbudzali niezadowolone widzów, patrz Cicero, *Pro Milone* 34, 92: [...] *Etenim si in gladiatoris pugnis et in infimi generis hominum conditione atque fortuna timidos atque supplices et ut vivere liceat obtrectantes etiam odisse solemus, fortes atque animosos et se acriter ipsos morti offerentes servare cupimus*.

² Cicero, *Epistulae ad familiares* II 6, 3: [...] *vulgi ac multitudinis propter magnificentiam munerum liberalitatemque naturae, iuventutis et gratiosorum in suffragiis studia* [...].

przeciw swoim panom, jeśli nie na skutek ich hojnej rozrzutności dla pozyskania względów ludu, która byle tylko zadowolić pociąg do widowisk, czyni rozrywkę z kar wymierzonych niegdyś wrogom”³.

W walce wręcz gladiatorzy byli niezrównanymi mistrzami, toteż żołnierze legionów Publiusza Rutyliusza Rufusa (cos. 105 p.n.e.) uczyli się fechtunku według wzorów i doświadczeń wypracowanych w szkołach zapasniczych⁴. Ciceron wymienia Kwintusza Welocjusza, który doskonale opanował technikę walki gladiatorskiej i nie miał sobie równych. Cezar szkolił żołnierzy i uczył walki wręcz jak zapasników, a taktykę walki gladiatorskiej zastosował w wojnie afrykańskiej⁵.

Termin gladiator jest u Cicerona obraźliwym przezwiskiem. Tak nazywa Ciceron Katylinę, Klodiusza, obydwu Antoniuszów, Marka i jego brata Lucjusza. Gladiatorzy w rozumieniu Cicerona to „zatraceńcy” — *perditi homines, perditi homines aut barbari*. Niezależnie od tego Ciceron pochwalał ich waleczność, podziwiał ich pogardę śmierci, zwłaszcza że sam myślał o niej; podziwiał ich uporczywość i nieustępliwość w walce⁶. Cezar nie tylko był na igrzyskach gladiatorskich, ale w Kapui posiadał szkołę zapasników, a po zwycięstwie nad Pompejuszem rozpoczął budowę drugiej. W Rzymie była również szkoła gladiatorska, którą wymienia Ciceron w związku ze spiskiem Katyliny⁷.

Do czasu zbudowania amfiteatru przez Pompejusza igrzyska gladiatorskie odbywały się zwykle na forum. Kiedy za czasów Grakchów miały się odbyć igrzyska gladiatorskie, ustawiono wokół forum trybuny, a miejsca wynajmowano za opłatą. Gajusz Grakchus kazał usunąć trybuny, by umożliwić oglądanie zapasów wszystkim, a więc również ubogim. Gdy jednak tego nie uczyniono, trybuny zostały usunięte przy użyciu siły. Do lat pięćdziesiątych I w. p.n.e. nie zmieniło się nic, jeśli idzie o lokalizację igrzysk gladiatorskich. Igrzyska, jakie wydał w 59 r. p.n.e. Watyniusz, odbyły się właśnie na forum⁸. To samo dotyczy igrzysk wymienionych przez Cicerona w mowie obronnej Mureny.

³ Florus, *Zarys dziejów rzymskich*, przekł. I. Lewandowski, Ossolineum 1973 (Biblioteka przekładów z literatur antycznych PAN) I 47, s. 73; Cassius Dio 39, 7; Cicero, *Pro Sulla* 19, 54; *Pro Sestio* 59, 85. O wykorzystaniu niewolników w walkach politycznych patrz H. Kühne, *Zur Teilnahme von Sklaven und Freigelassenen an den Bürgerkriegen im I Jahrhundert v.u.Z. in Rom* „Studi Classici” IV 1962, s. 189—209; K. Schneider, *Gladiatores* [w:] Pauly - Wissowa, *Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (dalej PWRE), Supplbd. 3, Stuttgart 1918, col. 760—784; L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, 8 Aufl. Bd II, Leipzig 1910, s. 361; M. Grant, *Gladiatorzy*, Wrocław 1980.

⁴ Valerius Maximus II 3, 2; Friedländer, *op. cit.*, s. 361.

⁵ Cicero, *De oratore* III 23, 86; *Bellum Africanum* 71: [...] *sed ut lanista tirones gladiatores condocere: quo pede se reciperent ab hoste, et quemadmodum obversi adversariis, ut in quantulo spatio resisterent, quomodo procurserent, comminarenturque impetum*; Friedländer, *op. cit.*, s. 361.

⁶ Por. S. Hammer, *Contumeliae quae in Ciceronis invectivis et epistulis occurrunt, quatenus Plautinum redoleant sermonem*, Rozpr. PAU Fil. 41, Kraków 1904, s. 215, por. s. 197, 193.

⁷ Suetonius, *Caesar* I 39; Plutarch, *Caesar* 32; Friedländer; *op. cit.*, s. 378.

⁸ Plutarch, *Gracchi* 12; Cicero, *Philippicarum* IX 7, 16; Schneider, *op. cit.*, col. 762; Cicero, *Epistulae ad Atticum* II 24, 3: *ut in foro cum gladiatoribus Gabinij Pompeium adorirentur*; Cicero, *Pro Murena* 35, 72; Friedländer, *op. cit.*, s. 364.

Niezwykle pomysłowy, można rzec wieloczynnościowy teatr, a właściwie osadzone na drewnianej osi dwa ruchome teatry z drewna zbudował Kurion Młodszy. Przed południem były one ustawione tyłem do siebie i w obydwu odbywały się przedstawienia teatralne, a po południu odwracano je frontem; w ten sposób powstał amfiteatr, w którym wystawiano igrzyska gladiatorów⁹. Kasjusz Dion wymienia jakiś drewniany teatr, który miał ulec zniszczeniu w czasie niebywałych mrozów i ostrej zimy, jaka nawiedziła Rzym i okolice w 60 r. p.n.e.¹⁰ Jeszcze w końcu republiki zapasy gladiatorów odbywały się na placu w drewnianym ogrodzeniu, a w miastach, gdzie nie było amfiteatrów, tak działo się nawet za cesarstwa¹¹. Zasluguje na uwagę fakt, że senat podjął uchwałę, żeby zasłużonemu dla sprawy ratowania republiki Serwiuszowi Sulpicjuszowi postawić przy mównicy posąg z brązu, a koło niego wydzielić miejsce na pięć stóp kwadratowych dla jego dzieci i potomków na siedzenia podczas igrzysk gladiatorów. Miały to być zapasy gladiatorów ku czci zmarłego i w dodatku przy jego posągu¹².

Nie mniejszą wziętością cieszyły się polowania na dzikie zwierzęta, tzw. *venationes*, które odbywały się zazwyczaj w Wielkim Cyrku. Za cesarstwa *venationes* odbywały się przed południem, przed zapasami gladiatorów, ale nie można wykluczyć, iż ten zwyczaj utrwalił się już za republiki. Plutarch na podstawie pamiętników Sulli podaje, że kiedy ten zgłosił swą kandydaturę na pretora, lud żałował, że nie piastował on przedtem edylatu, dałby bowiem wspaniałe widowisko z polowaniem na dzikie zwierzęta afrykańskie. Wiemy, że *venationes*, jakie wydał w 61 r. p.n.e. Domicjusz Ahenobarbus, odbyły się w Wielkim Cyrku¹³.

W czasach Cyncerona igrzyska gladiatorów urządzano w pierwszym dniu miesiąca, a trwały one niekiedy przez kilka dni. Cynceron pisał do Tyrona i radził mu, żeby pozostał do pierwszego dnia miesiąca i obejrzał igrzyska gladiatorów. Zapasy gladiatorów w dniu 1 kwietnia 70 r. p.n.e. w Kapui są poświadczone inskrypcyjnie¹⁴. W liście do Attyka Cynceron relacjonuje swą rozmowę z Pompejuszem w 55 r. p.n.e. Powiedział wówczas Pompejusz Cynceronowi, że oczekuje w Albanum Krassusa; nie było jednak pewności, czy odwiedziny dojdą do skutku ze względu na igrzyska

⁹ Plinius, *Naturalis Historia* 36, 117; Friedländer, *op. cit.*, s. 364—5.

¹⁰ Cassius Dio 37, 58.

¹¹ Vitruvius, *De architectura* X, wstęp 3.

¹² Cicero, *Philippicarum* IX 7, 16: *senatui placere Ser. Sulpicio statuum pedestrem aeneam in rostris ex huius ordinis sententia statui circumque eam statuum locum ludis gladiatoribusque liberos posterosque eius quoquo versus pedes quinque habere, quod is ob rem publicam mortem obigerit: eamque causam in basi inscribi.*

¹³ Na walkę z dzikimi zwierzętami skazywano jeńców wojennych. Po powstaniu sycylijskim wysłano na *venationes* do Rzymu niewolników, ale ci odebrali sobie życie. Diodor 34—36. Prokonsul Macedonii L. Kalpurniusz Pizon Cezoninus (cos. 58 r. p.n.e. i teść Cezara), wysłał do Rzymu na *venationes* skazanych na śmierć, patrz Cicero: *In Pisonem* 36, 89: *quod populari illi sacerdoti sescentos ad bestias socios stipendiariosque misisti?* por. Cicero, *Tusculanae Disputationes* II 17; G. Lafaye; *Criminels livrés aux bêtes* [w:] *Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1892, s. 97—116.

¹⁴ „Corpus Inscriptionum Latinarum” (dalej CIL) X 8070, 3: [Flac. Novi] K. Apr. Spect. — P. Lent. Cn. Aufid.; G. Rathke, *De Romanorum bellis servilibus*, Lipsiae 1905, s. 89.

gladiatorские, których obejrzenia, jak przypuszczano, nie będzie chciał sobie odmówić. List nosi datę 28 kwietnia, a więc tuż przed pierwszym następnego miesiąca, to jest — przed dniem igrzysk. Sam Ciceron bywał na igrzyskach gladiatorских. W liście z 61 r. chwalił się, że kiedy przyjdzie na widowiska lub igrzyska gladiatorские, to odbiera oklaski. Bywał na igrzyskach jego brat Kwintus, jak również Pompejusz¹⁵. Stwierdzenie Cicerona, że Sestiusz ogląda igrzyska gladiatorские codziennie, nie może być zapewne rozumiane dosłownie. Nie ulega jednak wątpliwości, że igrzysk gladiatorских w tych latach było wiele. W liście do Kuriona Ciceron pisał, że zapasy gladiatorów na skutek przesytu nie zachwycają nikogo¹⁶.

Bardzo interesował się igrzyskami gladiatorскими Attyk, przyjaciel Cicerona, i był dla niego źródłem informacji: „[...] Donoś mi codziennie, co się dzieje na igrzyskach gladiatorских, jak też pogłoski miejskie”. Ciceron prosił Attyka o wiadomości w sprawie wydanych przez Brutusa igrzysk gladiatorских, pisząc: „[...] Bo w takim jak ten czasie przystoi temu dawać igrzyska, kto musi; patrzeć na nie ani nie mam potrzeby, ani mi nawet przystoi. Zaiste bardzo pragnę, żeby były tłumne i żeby się bardzo podobały ludowi i wierzę, że tak będzie, a ciebie proszę, żebyś mi od samego początku donosił, jak zostaną przyjęte [...]”¹⁷. Zapotrzebowanie na gladiatorów i możliwości uzyskania wysokiego zarobku sprawiały, że Attyk zakupił zapaśników, których wydzierzawiał na igrzyska gladiatorские. W jednym z listów Ciceron powiadamia przyjaciela, że jego gladiatorzy biją się znakomicie i jeżeli ich wynajmie, to po dwóch występach zwrócą mu się sumy wydatkowane na ich kupno¹⁸.

Jakkolwiek najbardziej wystawne igrzyska gladiatorów odbywały się w Rzymie, to jednak ośrodkiem szkół zapaśniczych była Kapua. Znajdowała się tu najstarsza z nich szkoła Emiliusza Skaurusa (cos. 108 r. p.n.e.), obok niej szkoła Gnejusza Lentulusa Batiatusa, z której w 73 r. p.n.e. zbiegło kilkudziesięciu gladiatorów, dając początek powstaniu Spartakusa. Miał w Kapui szkołę i pięciuset gladiatorów Cezar, a później zbudował jeszcze drugą, o czym wspomniano już wyżej¹⁹. Wiadomości o igrzyskach

¹⁵ Cicero, *Epistulae ad Quintum* fr. 3, 1; *Ad Atticum* II 8; I 16. Pompejusz na igrzyskach gladiatorских — Cicero, *Epistulae ad Atticum* IV 11; Kwintus, brat Cicerona: Cicero, *Epistulae ad Quintum* fr. III 4. Opinie Cicerona o igrzyskach gladiatorских, m. in. w *Epistulae ad familiares* VII 1, 2; VII 1, 3.

¹⁶ Cicero, *Pro Sestio* 59, 126: *is, cum quotidie gladiatores spectaret; Epistulae ad familiares* II 3, 1.

¹⁷ Cicero, *Epistulae ad Atticum* XIII 37, 4; *de gladiatoribus, de ceteris, quae [...] facies me cotidie certiorum; Ad Atticum* XV 26, 1: *Tali enim tempore ludos facere illi honestum est, cui necesse est, spectare mihi, ut non est necesse, sic ne honestum quidem est. Equidem illos celebrari et esse quam gratissimos mirabiliter cupio idque ita futurum esse confido et tecum ago, ut iam ab ipsa commissione ad me, quem ad modum accipiantur hi ludi, deinde omnia reliquorum ludorum in dies singulos persequere.* O gladiatorach Attyka — Cicero: *Epistulae ad Atticum* IV 4 i VI 1 oraz H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité*, 2 éd., vol. II, Paris 1879, s. 139, 149.

¹⁸ Cicero, *Epistulae ad Atticum* IV 4a.

¹⁹ Cassius Dio 44, 6, 2. Igrzyska gladiatorские w „*lex Julia municipalis*”, CIL I p. 122 N 206, l. 138; Wallon, *op. cit.*, II, s. 129; igrzyska gladiatorские w Ancjum — Cicero, *Ep. ad Atticum* II 10; II 9; w Praeneste — Cicero, *In Plancum* 26. Zapasy gladiatorские odbywały się także w Tibur, co wynika z Horacego, *Epistulae* I 18, 36. Były też w Kapui, jak tego dowodzi „*tessera*”, o której była mowa wyżej.

gladiatorских w innych miastach italskich są przygodne. Cynceron wymienia w liście do Attyka igrzyska w Ancjum. Laterensis miał wydać igrzyska w Praeneste. O igrzyskach w Kapui w dniu 1 kwietnia 70 r. p.n.e. świadczy znaleziona tam tessera.

Znane z Pompejów okresu pryncypatu tzw. *libelli gladiatorum*, swego rodzaju programy zapasów, zostały wprowadzone już w 105 r. p.n.e. w związku z wydanymi przez edylów zapasami. W 51 r. p.n.e. Cynceron pisał z Aten do Celiusza: „[...] Cóż? myślisz może, że poleciłem ci, byś mi przysłał spis walczących gladiatorów? (*gladiatorum compositiones*)”. Wymienia je Cynceron w drugiej Filipice i stwierdza, że je sprzedawano i można było je kupić „[...] *qui ea tamquam gladiatorum libellos venditent*”²⁰.

O kosztach związanych z wydawaniem igrzysk gladiatorских, ich wystawności, można mówić tylko ogólnie, nie rozporządząmy bowiem konkretnymi danymi. Odpowiednie zarządzenia cesarskie w tej sprawie datują się z czasów późniejszych. Cynceron stwierdza, że na igrzyska gladiatorских wydaje się ogromne sumy i wymienia kilka najwystawniejszych, a mianowicie: igrzyska wydane przez Publiusza Krassusa z przydomkiem „Dives” (*functus in aedilitate maximo munere*), Lucjusza Krasusa i Kwintusza Mucjusza (*magnificentissima aedilitate*), po nich Cecyliusza Klodiusza Appiusza, wreszcie Lukullusów, Hortenzjusza, Syllanusa. Wszystkich ich przewyższył jednak w 63 r. p.n.e. Publiusz Lentulus, a za jego przykładem poszedł Emiliusz Skaurus. Milon stracił na igrzyskach gladiatorских trzy majątki o wartości 300 000 sestercjów, chodzi tu jednak o przypadek szczególny, a sprawa zasługuje na to by, do niej jeszcze powrócić. Wydane w 53 r. p.n.e. przez Fabiusza *venationes* były natomiast nader skromne, ale Cezar, jak podaje Appian, na *venationes*, jakie wydał „ponad swe możliwości”, musiał zaciągnąć długi²¹.

Trzeba podkreślić, że w walkach gladiatorских biorą również udział obywatele rzymscy nawet ze znakomitych rodów i to już dość wcześnie, bo w III—II w. p.n.e. W Nowej Kartaginie bili się oni w roku 205 p.n.e. na pogrzebie Scypiona. W starych sztukach rzymskich występuje często werbunek do szkół gladiatorских. Azyniusz Polion donosi w liście Cynceronowi, że Lucjusz Balbus Młodszy, który w roku 43 p.n.e. był kwestorem w Hiszpanii, chciał zmusić jakiegoś Fadiusza będącego żołnierzem Pompejusza, by wystąpił w roli gladiatora. Walczył on już dwukrotnie jako zapaśnik, ale więcej nie chciał i uciekł się pod opiekę ludu. Kiedy Balbus schwycił Fadiusza, lud rzucił się na kwestora, a ten natarł na tłum jazdą. Pojmany Fadiusz został spalony żywcem w szkole gladiatorskiej²². W tym przypadku chodzi o bezprawie i samowolę urzędnika rzymskiego, niemniej incydent jest godzien odnotowania.

²⁰ Cicero, *Epistulae ad familiares* II 8, 1; „*Libelli gladiatorum*” — Cicero, *Philippicarum* II 38; por. Plinius, *op. cit.*, 35, 33; R. Etienne, *Zycie codzienne w Pompejach*, Warszawa 1971, s. 302.

²¹ Cicero, *De officiis* II 16, 57; Cicero, *Epistulae ad Quintum* fr. III 9; Appian, *Bell. civ.* II 13; Polybius 32, 14; Livius 38, 21; Valerius Maximus IX 11 extr. Zonar. IX 10.

²² Friedländer, *op. cit.*, s. 366; Cicero, *Epistulae ad familiares* X 32, 2 (Azyniusz Polion) do Cyncerona w 43 r. „[...] *auctorari sese nolebat te ad populum confugerat*”; Pollack, *Auctoratus*, PWRE Bd. 2, Stuttgart 1896, col. 2274; W. Kunkel, *Auctoratus* „EOS” 48, 3, 1957, s. 207 i n. por. A. Guarino, *Spartaco, Analisi di un mito*, Liguori Editore 1979, s. 147—149.

Za Cezara chciał stanąć do walki jako gladiator senator Fulwiusz Setinus. Już w 56 r. p.n.e. senat podjął uchwałę, by senatorowie nie brali udziału w zapasach jako widzowie, o czym informuje Kasjusz Dion, występowania zaś w roli gladiatorów zabronił Oktawian senatorom, a później prawdopodobnie i ekwitom w roku 38 p.n.e. Jednakże podczas uroczystości poświęcenia świątyni Cezara w 29 r. p.n.e. wystąpił w roli gladiatora senator Kwintusz Wintulejusz. Zachował się tessera z roku 14 p.n.e. z imieniem gladiatora, który jest człowiekiem wolnym²³.

Igrzyskom gladiatorским przyglądały się również kobiety, a nawet westalki. Swetoniusz podaje, że Oktawian August przyznał kobietom osobne miejsce na widowni w wyższych rzędach amfiteatru. Z napisów pompejańskich pochodzących już z czasów pryncypatu wiemy, że niektórzy zapaśnicy byli przedmiotem wdychań i pożądania ze strony dziewcząt. Nie jest pewne, czy kobiety dopiero za Augusta otrzymały prawo oglądania zapasów na wyższych rzędach amfiteatru, czy też uczestniczyły w nich już wcześniej. Uwzględniając całokształt ustawodawstwa Augusta w tych i podobnych sprawach, jego troskę o obyczajność i trwałość rodziny, skłonny jestem sądzić, że mamy tu do czynienia z ograniczeniem bytności kobiet, odsunięciem ich na dalsze miejsce. Uczestniczyły one, jak można przypuszczać, w tych widowiskach w czasach republikańskich, jak to wynikałoby z mowy Cyserona w obronie Mureny, jakkolwiek dotyczy tylko westalek „[...] si virgo Vestalis [...] locum suum gladiatorium concessit huic”²⁴.

Igrzyska gladiatorские wydają zazwyczaj edylowie, jednakże na szczególną uwagę zasługują zapasy z okazji uroczystości pogrzebowych, jako część składowa *munus funebre*. Będzie o nich mowa niżej, zwłaszcza że służyły za pretekst lub stwarzały okazję do wystawienia igrzysk. Często zmarły zastrzegał sobie za życia w testamencie igrzyska gladiatorские podczas pogrzebu w rocznicę śmierci²⁵.

Nie znany bliżej Kwintusz Galliusz jako edyl w 66 r. p.n.e. ubiegał się o urząd pretora. Nie posiadając dzikich zwierząt, nie mógł urządzać *venationes*, ale wydał igrzyska gladiatorские na cześć nieżyjącego już ojca. Został on oskarżony przez Kwintusza Kalidiusza *de ambitu*, a i Cyseron zarzucał mu, że wydał igrzyska pod pretekstem uroczystości pogrzebowych i w mowie *In toga candida* stwierdzał, że Galliusz wystawił igrzyska, do których nie był zobowiązany (*gladiatores populo non debitos*)²⁶. Cyseron jako edyl wydał igrzyska gladiatorские, ale musiały być nader skromne, skoro nigdy się nimi nie przechwalał. Cezar jako edyl w 65 r. p.n.e. wydał *munus funebre* z okazji śmierci ojca, wystawiając 320 par

²³ Cassius Dio 43, 23, 4; por. 43, 24; Suetonius, *Caesar* 39, 1; „*Senatus consultum*” z czasów Oktawiana — Cassius Dio 48, 43, 3; 51, 22, 4; Suetonius, *Caesar* 43, 3; tegoż, *Tiberius* 35, 12; CIL I 745 itd.; Friedländer, *op. cit.*, s. 371.

²⁴ Cicero, *Pro Murena* 73; Suetonius, *Augustus* 44, 2.

²⁵ Na przykład u Horacego: *Saturae* II 3, 84:

*heredes Staberi summam incidere sepulcro,
ni sic fecissent, gladiatorum dare centum
damnati populo paria...*

por. R. Kamielik, *Igrzyska gladiatorские na pogrzebie Kriksosa* „EOS” 64, 1, 1976, s. 83—90.

²⁶ Asconius, *Argumentum in Cornel.* p 62 Orell.; Cicero, *In toga candida* u Askoniusza ed. Clark § 78, p. 88.

gladiatorów. Swetoniusz podaje, że mnogością swoich zapaśników, których ściągnął zewsząd, Cezar przestraszył senat, który, by zapobiec podobnym przypadkom w przyszłości, ograniczył maksymalną liczbę zapaśników, jakich można było wystawić przy podobnych uroczystościach²⁷. Plutarch podaje, że przed otrzymaniem któregoś z urzędów Cezar wydał na igrzyska gladiatorów tak wielkie sumy, że zadłużył się na tysiąc trzydziestu talentów²⁸. Gdy w 54 r. p.n.e. zmarła jego córka, Julia, Cezar znajdował się w Galii i nie mógł przyjechać na jej pogrzeb, ale już wówczas obiecał wydać na jej cześć igrzyska gladiatorskie, które odbyły się po zakończeniu wojny z Pompejuszem. Po raz pierwszy zostały wydane igrzyska w związku z pogrzebem kobiety, ale ten zwyczaj przyjęła się za cesarstwa²⁹.

Przy okazji wymienionych tu *ludi funebres* należy zwrócić uwagę na szczególną kategorię gladiatorów, tzw. *bustuarii*, których wymienia Ciceron i którzy występowali podczas owych igrzysk pogrzebowych³⁰. Byli to tani, często starzy i zniedołężniali już zapaśnicy, a nawet tacy, którzy nigdy w roli gladiatorów nie występowali. O ile u Cicerona termin gladiator jest przewziewiskiem obelżywym, to *bustuarius* jest jeszcze bardziej podłym. Według Tertuliana *bustuarii* winni tylko umieć umierać (*eruditos tantum ut occidi discerent*). Odgrywała tu rolę ich śmierć, a nie umiejętność i znajomość techniki walki. Takimi to zapaśnikami posługiwano się podczas igrzysk przy stosach pogrzebowych i podczas *venationes*, jak to miało miejsce w roku 55 p.n.e. Użył ich Pompejusz, ale według słów Cicerona zasługiwali oni bardziej na litość³¹. Nie lepsi byli zapaśnicy, których posiadał Sekstus Klodiusz, kiedy to za pieniądze trybuna ludowego w 58 r. p.n.e. Klodiusz kupił niewolników z ergastulów i zorganizował z nich oddziały zbrojne³². Posiadanie oddziałów złożonych z uzbrojonych gladiatorów lub niewolników ma oczywiście starszy rodowód, jakkolwiek w latach 60—50-tych I w. p.n.e. stało się zjawiskiem nagminnym.

Omówiony wyżej spektakularny aspekt igrzysk gladiatorów, to dopiero jedna strona zagadnienia. Niemniej ważny był ich aspekt polityczny. Posiadanie gladiatorów lub rozporządzanie nimi w warunkach, jakie ukształtowały się w Rzymie w ostatnim wieku republiki, gdy decydującą rolę w życiu politycznym odgrywała przemoc, zapewniało ich właś-

²⁷ O igrzyskach gladiatorskich wydanych przez Cicerona jako edyla patrz Cicero, *De officiis* II 17, 58—59; Cezar jako edyl wystawił 300 par gladiatorów, Suetonius, *Caesar* 10 (Plutarch, *Caesar* 5 podaje 320 par), co było wydarzeniem bez precedensu; Suetonius, *Caesar* 26: *quod ante eum nemo*; por. Cassius Dio 37, 8, 1, 43, 22, 3; Appian, *op. cit.*, II 13; III 23; Velleius Paterculus II 56, 1; G. Lafaye, *Gladiator* [w:] Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines* II 2, Graz 1963, s. 1564; Schneider, *op. cit.*, col. 763—764; Spartakus na pogrzebie Kriksosa wydał z „cesarskim” przepychem igrzyska, w których wystąpiło 300 par gladiatorów (jeńców rzymskich), Florus II 8: *Funera imperatoris celebravit exsequiis captivosque circa rogam iussit armis depugnare*.

²⁸ Plutarch, *Caesar* 4.

²⁹ Suetonius, *Caesar* 39.

³⁰ Cicero, *In Pisonem* 9, 19: *si mihi cum illo bustuario gladiatore et tecum et cum conlega tuo decertandum fuisset*; Cicero, *In Catilinam* II 24: *gladiator illi confecto et saucio* [...]; Servius, *In Vergilii Aeneidem* X 519; Tertullianus, *De spectaculis* 12.

³¹ Cicero, *Epistulae ad familiares* VII 1.

³² Cicero, *Pro Sestio* 78: *gladiatores tuos novicios, que expectata aedilitate suppositos [...] cum sicariis e carcere emissis ante lucem immittas?* *ibid.* 134.

cicielom i posiadaczom zdecydowaną przewagę. Bez uwzględnienia tych spraw nie można by zrozumieć wszechstronnej i pełnej roli igrzysk gladiatorских w okresie upadku republiki rzymskiej. W oddziałach zbrojnych złożonych z klientów, niewolników i wyzwolenców zasadnicza rola przypadła gladiatorom. Posługiwali się nimi zarówno przedstawiciele opytymatów, jak i opozycji. Salustiusz wielokrotnie sygnalizuje obawy, jakie żywiono w Rzymie, że Katylina może użyć do walki gladiatorów i niewolników. W traktacie *de petitione consulatus* zostali oni nazwani *adiutores facinorum*. Ciceron mówił m. in. „[...] gladiatorów, w których spodziewał się (Katylina) mieć zastęp ludzi najbardziej godnych zaufania, choć duchem górują nad częścią patrycjuszów”. Z mowy Cicerona w obronie Publiusza Sestiusza wynika, że Klaudiusz Marcellus, zwolennik Katyliny, nosił się z zamiarem uprowadzenia z Kapui gladiatorów. Katylina jednak, jak wynika z Salustiusza, odrzucał myśl o posłużeniu się gladiatorami, choć na wykorzystanie niewolników nalegał Lentulus³³.

Z drugiej Filipiki wynika, że także Ciceron jako konsul, co zarzucał mu po latach Marek Antoniusz, posłużył się w walce z katylinarczykami zbrojnym oddziałem gladiatorów, których trzymał jako rezerwę na zboczach wzgórza Kapitołińskiego. Świątynia Dioskurów miała być strzeżona przez oddział gladiatorów. Kiedy trybun ludowy Metellus Nepos wysunął wniosek, by w związku z sytuacją w Rzymie odwołać Pompejusza ze Wschodu (o czym senat nie chciał słyszeć) na zgromadzenie ludowe, na którym miało się odbyć głosowanie nad tym wnioskiem, trybun ludowy przybył w otoczeniu gladiatorów i uzbrojonych niewolników, podobnie jak i Cezar, który był pretorem (62 r. p.n.e.). Katon, który również sprzeciwił się, nie dopuścił nawet do odczytania projektu ustawy. Doszło do starć zbrojnych³⁴.

Na marginesie procesu Publiusza Korneliusza Sulli, bratanka dyktatora, oskarżonego *de ambitu* w 62 r. i o udział w spisku Katyliny dowiadujemy się, że miał on oddział gladiatorów. Faustus Korneliusz, syn dyktatora, miał zgodnie z testamentem ojca wydać igrzyska gladiatorów, a więc jako *munus funebre*. Oskarżyciele zarzucali mu, że pod tym pretekstem gromadził on gladiatorów dla Katyliny: „[...] zakupieni zostali gladiatorzy pod pretekstem igrzysk, które miał wystawić Faustus dla ludu, w rzeczywistości zaś po to, by dokonać rzezi i rozruchów. Tak jest bez wątplenia. Użyto jako pozorów gladiatorów, których, jak widzę, stosownie do testamentu ojca, był zobowiązany wystawić. Zebrano jak najśpieszniej gromadę niewolników, bez której mogłaby inna grupa (*familia*) Faustusa wystąpić na igrzyskach [...]. Ale są listy Fausta, w których bardzo P. Sullę prosi, ażeby zakupił gladiatorów i żeby tych samych zakupił, listy wysłane nie tylko do Sulli, ale i do L. Cezara, Kw. Pompejusza, G. Memmiusza, według zdania których wszystko to się odbyło”³⁵.

³³ Cicero, *De petitione consulatus* 3, 10; Cicero, *In Catilinam* II 12–13; 39; 44; Cicero, *Pro Sestio* 4, 9; Sallustius, *Catilina* 30, 7; W. Drumann, *Geschichte Roms*, Bd. V, Königsberg 1844, s. 453; Friedländer, *op. cit.*, s. 368.

³⁴ Cicero, *Philippicarum* II 7–8; Cicero, *Epistulae ad Atticum* VII 14, 2; Caesar, *Bell. civ.* I 14, 4; M. Gelzer, *Cato Uticensis*, „Die Antike” X, 1934, s. 77; K. Kumaniecki, *Ciceron i jego współcześni*, Warszawa 1959, s. 222; Plutarch, *Cato* 27.

³⁵ Cicero, *Pro Sulla* 19, 54–55: *gladiatores emptos esse Fausti simulatione ad caedem ac tumultum. Ita prorsus; interpositi sunt gladiatores, quos testamento patris deberi videmus. Arrepta est familia, quae si esset praetermissa, posset alia*

Cycon stara się oczyścić Publiusza Sullę od zarzutu, powołując się na listy Faustusa, które od niego otrzymał, do Lucjusza Cezara i innych, którzy byli przeciwnikami Katyliny. Sędziowie uniewinnili oskarżonego, a w 60 r. p.n.e. Faustus wydał igrzyska gladiatorские. W rzeczywistości Publiusz Sulla należał do spisku i zarzuty oskarżycieli były uzasadnione, a argumentacja Cyconera ma wątpliwą wartość ³⁶.

W celu ograniczenia igrzysk gladiatorских, które stwarzały sposobność zdobycia popularności i w walce politycznej odgrywały niemałą rolę, Cycon w roku 63 p.n.e. przeprowadził ustawę (*lex Tullia de ambitu*), która zabraniała wydawania igrzysk gladiatorских na dwa lata przed ubieganiem się o urząd, chyba że były one zastrzeżone w testamencie, a więc jako *munus funebre* ³⁷. Jest interesujące, że szczególnie po roku 63 mnożą się igrzyska gladiatorские ku czci przodków zmarłych nawet przed kilkoma laty. Wbrew obowiązującej ustawie wydał igrzyska gladiatorские Watyniusz, którego tak mało pociągającą sylwetkę nakreślił w swych mowach i listach Cycon. Komentator mów Cyconera stwierdza, że Watyniusz posiadał oddział gladiatorów, aby użyć ich w rozruchach „[...] *hanc manum gladiatoriam seditionis causa comparatam*”. Cycon wyśmiewał też Watyniusza, skoro jeden z jego gladiatorów nazywał się Leon, co jak wiadomo, oznacza również lwa i powiadał, że ma on jednego lwa, a do tego dwustu bestiariów (*unus leo, ducenti bestiarii*). Podczas igrzysk lud, zapewne podburzony przez jego przeciwników, chciał zatłuc kamieniami Watyniusza. Na edylach wymusił Watyniusz wydanie edyktu, w którym zabraniano ciskać podczas igrzysk cymkolwiek z wyjątkiem jabłek. Jeden z prawników podobno zapytany, czy szyszki sosnowe można uważać za jabłka, odpowiedział, że szyszki są jabłkami, jeżeli rzucać nimi w Watyniusza ³⁸.

W 61 r. Lucjusz Domicjusz Ahenobarbus wydał jako edyl kurulny wspaniałe polowanie na dzikie zwierzęta; sprowadził sto niedźwiedzi numidyjskich i tyluż *venatores* z Etiopii. Odbyły się więc *venationes*, jakich Rzym dotąd nie widział. Podobne urządził w 55 r. p.n.e. Pompejusz, choć nie zachwyciły one Cyconera. Igrzyska Domicjusza odbywały się w Cyr-

familia Fausti munus praebere [...] *At litterae sunt Fausti, per quas ille precibus a P. Sulla petit, ut emat gladiatores, et ut hos ipsos emat; neque solum ad Sullam missae, sed ad L. Caesarem, Q. Pompeium, C. Memmium, quorum de sententia tota res gesta est.* Por. Cicero, *Pro Sulla* 22, 62; Cicero, *In Vatinius* 15, 37.

³⁶ Cicero, *Pro Sulla* 19; Cassius Dio 37, 51, 4.

³⁷ „*lex Tullia*” — Cicero, *Pro Sestio* 64, 133: [...] *qui legem meam contemnat, quae dilucide vetat gladiatores biennio, quo quis petierit aut petiturus sit, dare* [...] *Facit apertissime contra legem.* [...] *Familiam gladiatoriam, credo, nactus est speciosam, nobilem, gloriosam;* Cicero, *In Vatinius* 15, 37: [...] *cum mea lex dilucide vetet „biennio quo quis petat petiturusve sit gladiatores dare, ex testamento praestituta die” quae tanta in te sit amentia, ut in ipsa petitione gladiatores audeas dare?*; por. Cicero, *Pro Sestio*, „*Scholia Bobbiensia*” p. 309 Orell. „[...] *ne candidatus ante biennium, quam magistratum petiturus esset, munus populo daret, propter ambitum scilicet* [...]”; por. Velleius Paterculus II 2; Wallon, *op. cit.*, II s. 129.

³⁸ „*Scholia Bobbiensia*”, *In Ciceronis Pro Sestio* p. 309; Cicero, *Pro Sestio* 64, 133; Cicero, *In Vatinius* 15, 37; Cicero, *De haruspicum resp.* 26, 56; Macrobius, *Saturnalia* II 6, 1.

ku, a ponieważ trwały długo, lud wyszedł na posiłek i od tej pory wprowadzono przerwę obiadową w czasie widowisk publicznych³⁹.

W 60 lub 59 r. wydał igrzyska gladiatorские jako *munus funebre*, o czym wspomniano już wyżej, Faustus Sulla. *Munus funebre* wydał w 59 r. Kwintusz Arriusz, jednak Cynceron nic nie mówi o igrzyskach gladiatorских, jakie w takich okolicznościach zazwyczaj urządzano. W tymże roku wydał igrzyska gladiatorские Gabiniusz, a odbyły się one na forum. Niewiele o nich wiemy poza tym, że nie zyskały one u ludu oklasków już to ze względu na ich jakość, już to na skutek akcji przeciwników Gabiniusza⁴⁰.

Wystawnością igrzysk gladiatorских przewyższył wszystkich M. Emiliusz Skaurus, który w 58 r. wydał je jako edyl kurulny; były także *venationes* ze stu pięćdziesięcioma lampartami. Po raz pierwszy Rzym zobaczył hipopotamy i krokodyle. Na wystawienie tych igrzysk Skaurus stracił majątek i zaciągnął długi. W następnym roku igrzyska gladiatorские na cześć zmarłego ojca (*munus funebre*) wydał Kwintusz Cecyliusz Metellus Pius. Były one wspaniałe i według Cyncerona godne zarówno fundatora, jak i zmarłego⁴¹.

W 55 r. p.n.e. w związku z oddaniem teatru Pompejusza odbyły się dwukrotnie *venationes*, każde z nich po pięć dni. W *De officiis* Cynceron nazwał je „*magnificentissima [...] Pompei munera*”⁴². Pompejusz przywiózł na te uroczystości dwadzieścia słoni, czterysta dziesięć lampartów, sześćset lwów, w tym trzysta dwadzieścia pięć oswojonych. Już w czasie swego triumfu z Afryki w 81 r. Pompejusz jechał na wozie, który ciągnęły słonie. Tym razem Rzym miał znów sposobność je oglądać.

Wspaniałe igrzyska wydał w 54 r. Milon, a Cynceron uważał go za szalonego, stracił bowiem na nie trzy majątki o wartości 300 000 sestercjów. W liście do brata Kwintusa Cynceron pisał: „[...] przygotowuje bardzo wspaniałe igrzyska, mówię tak wspaniałe, że nikt jeszcze kosztowniejszych nie wydał; głupie, po dwakroć i trzykroć głupie, bo nikt od niego ich nie wymagał bądź dlatego, że [już] wydał wspaniałe igrzyska, bądź, że nie jest dość bogaty, bądź że [...]”⁴³. Z listu Cyncerona więc wynika, że Milon wydał dwukrotnie igrzyska gladiatorские, a po raz pierwszy jako edyl. Według W. Drumanna jednak Milon ominął edylat, natomiast zdaniem Manutiusa (do Cyncerona *Pro Sestio* 53) miałby być edylem w 54 r.

³⁹ Cassius Dio 37, 46, 4; Cicero, *In Vatinius* 30—31; Münzer, *Domitius* Nr 27, PWRE, Bd V, Stuttgart 1905, col. 1335; Friedländer, *op. cit.*, s. 548.

⁴⁰ Cicero, *In Vatinius* 13, 31; Cassius Dio 37, 51, 4; Cicero, *Epistulae ad Atticum* II 24, 3: *ut in foro cum gladiatoribus Gabinii Pompeium adorirentur*; Cicero, *Epistulae ad Atticum* II 19; Klebs, *Arrius* Nr 8, PWRE, Bd. II, Stuttgart 1896, col. 1254.

⁴¹ Cicero, *Pro Sestio* 54, 116, 58, 124; „*Scholia Bobbiensia*” p. 304—306; Cicero, *Epistulae ad Atticum* IV 17; Plinius, *op. cit.*, 8, 24, 64; 8, 26, 40; Schneider, *op. cit.*, col. 763; Friedländer, *op. cit.*, s. 395; Klebs, *Aemilius*, PWRE, Bd. I, Nr 141, col. 588.

⁴² Cicero, *De officiis* II 16, 57; *Pro Sestio* 58; *Epistulae ad familiares* VII 1; Cassius Dio 39, 38; Plutarch, *Pompeius* 14, 3; Plinius, *op. cit.*, 8, 4; 8, 7; 8, 21; Friedländer, *op. cit.*, s. 407, 545—546.

⁴³ Cicero, *Epistulae ad Quintum* fr. III 6, 6; Cicero, *Pro Milone*; Ascinius, *In Ciceronis Milon.* 30, 7: „[...] *tum etiam populi propter effusas largitiones impensasque ludorum scaenicorum ac gladiatorii muneris maximas, in quas tria patrimonia effudisse eum Cicero significat.*”

i jako taki wydał te igrzyska. Obydwie hipotezy są jednak błędne. Nie jest jasne, z jakiego powodu urządził je po raz drugi i to z takim przepychem, choć i pierwsze Cynceron uważał za wspaniałe (*munus magnificentum*). Szczególnie stwierdzenie Cyncerona „[...] *vel quia magister, vel quia potuerat magistrum se, non aedilem putare*” nastęrcza wiele trudności w interpretacji. Trzeba jednak wrócić do tekstu listu Cyncerona do brata Kwintusa (III, 6,6), który w wydaniu W. S. Watta Oxon. 1958 brzmi jak następuje: „*Ludos adparat magnificentissimos, sic, inquam, ut nemo sumptuosiores, stulte bis terque non postulatos, vel quia munus magnificentum dederat vel quia facultates non erant [vel quia magister] vel quia potuerat magistrum se non aedilem putare*”. Lekcję „*vel quia magister*” posiada Cod. Palatinus z XV wieku, „*vel quia magistri*” Codex Ambrosianus z XIV w. Schütz (wyd. Cyncerona, t. II, Halae 1809—10) zaproponował skreślenie *vel quia magister*, a Watt obwarował ten zwrot w swoim wydaniu nawiasami⁴⁴. Zabieg Schütza jest oczywiście niepoprawny i nie do przyjęcia.

Zdaniem Drumanna Milon otrzymał majątki, które przeznaczył na igrzyska, w spadku po kimś, kto był edylem. Milon więc wydał igrzyska za niego i w jego imieniu. Spadkodawca, jak zakłada Drumann, domniemany edyl 54 r. musiał być człowiekiem zamożnym, skoro przeznaczył tak ogromne sumy na widowiska. Nie jest jednak jasne, jeżeli uznać hipotezę Drumanna, dlaczego Milon go zastępował? Gdyby domniemany edyl zmarł w roku urzędowania, to nie byłoby już potrzeby wydawania igrzysk; Milon mógł je wydać jedynie jako spadkobierca i co mogło być zastrzeżone w testamencie jako *munus funebre* na cześć zmarłego spadkodawcy. Nie przeznaczano jednak na tego rodzaju *munus* całego majątku, który pozostawał w spadku. Milon, ponieważ zamierzał ubiegać się o konsulat, a w związku z tym zależało mu na zdobyciu popularności, przeznaczył na te igrzyska trzy majątki. Ganiąc szaleńczą rozrzutność Milona Cynceron stwierdza, że mógł on uważać się za „wykonawcę” [?], a nie za edyla: „[...] *potuerat magistrum se, non aedilem putare*”. Znaczenie terminu *magister* może być wielorakie, a rozbieżności w opiniach historiografii są bardzo znaczne. A. W. Lintott, o którym będzie mowa niżej, przytoczył tekst z mowy Cyncerona *Pro Fonteio* (Quintilianus VI 3, 51), który brzmi jak następuje: „*Plaetori matrem dum vixisset ludum, postquam mortua esset magistres habuisse*”. W *Digestach* znajdujemy następujące określenie znaczenia terminu *magister*, *Digesta* 50, 16, 57: „[...] *quibus praecipua cura rerum incumbit et qui magis quam ceteri diligentiam et sollicitudinem rebus, quibus praesunt, debent, hi magistri appellantur*”⁴⁵.

Hipoteza A. W. Lintotta, według którego Milon miały wydać igrzyska jako *magister collegii*, wydaje się również sztuczna. Niezależnie od trudności wyjaśnienia sprawy skreślenia w tekście przez Schütza, o czym

⁴⁴ Patrz M. Tulli Ciceronis, *Epistulae*, vol. III, *Epistulae ad Quintum* fr. etc.; rec. W. S. Watt, Oxford Classical Texts 1958, p. 100 Adnotationes.

⁴⁵ W. Drumann, *Geschichte Roms*, Bd. I. Königsberg 1834, s. 46; Klebs: *Annius*, PWRE, Bd. I, col. 2273; A. W. Lintott, *Cicero and Milo*, „*Journal of Roman Studies*” 64, 1974, s. 65 „[...] It is not clear in what capacity he was intending to give the second show”; *ibid.*, s. 66: „[...] I would tentatively suggest that Milo had become *magister* of a *collegium*, probable one of the more respectable kind like the *Capitolini* or *Mercuriales*, since the proletarian associations had strong [...]”.

była mowa wyżej, nie rozwiązuje problemu i jest nieuzasadnione, podobnie jak i rezerwa ze strony W. S. Watta. Fundacje w zastępstwie, jeśli wrócić do przypuszczenia Drumanna, były znane. Spośród wielu przykładów wystarczy przytoczyć fakt, że August wystąpił jako fundator w zastępstwie lub imieniu Marcellusa⁴⁶.

Milon zadłużył się jednak, bo w 51 r. p.n.e. sprzedaje swój własny majątek. Z osobą Milona wiążą się inne, nie wyjaśnione i trudne do rozwiązania kwestie: skoro ubiegał się w 53 r. o konsulat, to musiał być uprzednio pretorem, ale kiedy, nie wiemy. Drumann przypuszcza, że Milon piastował preturę w 54 r., kiedy to wystąpił w procesie Skaurusa, według Klebsa natomiast mógł być nim w 55 r., między preturą a konsulem wymagana bowiem była przerwa dwóch lat, zaś między edylatem a preturą jeden rok. Zdaniem Klebsa Milon wydał igrzyska gladiatorские w 53 r. jako człowiek prywatny i jako *munus funebre*⁴⁷.

Igrzyska gladiatorские ku czci swego ojca, a więc jako *munus funebre* wydał w 53 r. p.n.e. Kurion; były to zapasy wspaniałe, choć nie dorównał on Skaurusowi, stracił zaś na ten cel majątek i zaciągnął długi. Fundatorowi zależało jednak nie tylko na oddaniu hołdu ceniom zmarłego, ale chciał wyciągnąć korzyści polityczne. Cyceron pisał do Kuriona: „Nikt już teraz nie podziwia możności wydania ich [tj. igrzysk] — ta bowiem od bogactw, a nie od zasługi zależy — i nie ma nikogo, żeby ich sobie przez przesyt nie obmierzył [...]”. Również w tym roku Fabiusz urządził *venationes*, ale były one skromne⁴⁸.

W latach 58—52, kiedy to walka między zwolennikami Cezara i republikańskimi wzrosła na sile, a w grze politycznej coraz bardziej decydowała przemoc, przedstawiciele obydwu obozów posługiwali się uzbrojonymi oddziałami gladiatorów. W najwyższym stopniu wykorzystywał ich zarówno w okresie swego trybunatu, jak i w latach następnych, Publiusz Klodiusz. Cyceron nazywa go wprost przywódcą gladiatorów (*ut gladiatoribus imperari solet*). Jego samego Cyceron nazwał gladiatorem najpiękniejszym w jego oddziale zbrojnym, co było aluzją do jego przydomka *Pulcher*. Appiusz Klaudiusz, pretor 58 r. p.n.e. i brat trybuna Klodiusza, zgromadził gladiatorów na uroczystości pogrzebowe krewnego Marka; ich to pożyczył Klodiuszowi, który otoczył zbrojnym oddziałem kurie, chcąc w ten sposób zastraszyć senatorów⁴⁹.

Klodiusz zgromadził gladiatorów pod pretekstem ubiegania się o urząd edyla kurulnego. Możliwości skutecznego zwalczania Klodiusza, wobec którego senat okazał się bezsilny, nie istniały. Toteż trybunowie ludowi 57 r. p.n.e., którzy opowiedzieli się po stronie rządzącej grupy optyma-

⁴⁶ Suetonius, *Augustus* 29: *Quaedam etiam opera sub nomine alieno, nepotum scilicet et uxoris sororisque.*

⁴⁷ Cicero, *Epistulae ad Atticum* V 8; Klebs: *Annius*, PWRE, Bd. I, col. 2273.

⁴⁸ Cicero, *Epistulae ad familiares* II 3; Plinius, *op. cit.*, 36, 24, 116: *C. Curio funeri patris munere cum opibus apparatuque non posset superare Scaurum [...] gladiatorumque proelia edebat. Cicero, Pro Sestio* 134: [...] *quin eos gladiatores induceret, quorum esse ipse pulcherrimus [...] ex ergastulis emptos nimibus gladiatoris ornarit et sortito alios Samnites, alios provocatores fecerit.*

⁴⁹ Cicero, *Pro Sestio* 80; 106; 134; Cicero, *In Pisonem* 28; por. Cicero, *Pro Sestio* 35; 85; 77; 126; 128; Cassius Dio 39, 7; T. Łoposzko, *Oddziały zbrojne Klodiusza 61—53 r. p.n.e.*, „*Annales UMCS*” XXI, Sectio F, 1966, s. 129—159; tegoż, *Trybunat ludowy Klodiusza w świetle źródeł i historiografii*, Warszawa 1974, s. 96 i n.

tów, zwłaszcza Milon i Sestiusz, posłużyli się tą samą bronią, którą walczył Klodiusz — to jest gladiatorami niewolnikami. Kiedy Sestiusz wystąpił przeciwko konsulowi Neposowi, został w walkach ulicznych ciężko ranny, ale bezprawie można było zwalczać tylko bezprawiem. Milon zorganizował oddziały zbrojne złożone z gladiatorów i niewolników, a przy ich pomocy paraliżował wszelkie poczynania Klodiusza. Gladiatorami posłużył się Milon w czasie rogacji w sprawie odwołania z wygnania Cycerona. Gdy Kwintus Fabrycjusz miał postawić wniosek o odwołanie Cycerona z wygnania, przed świtem zajął mównicę, podczas gdy ludzie Klodiusza obsadzili o północy forum uzbrojonymi oddziałami. Przybył Fabrycjusz, ale oddziały Klodiusza uderzyły na niego; doszło do rozlewu krwi. Brat Cycerona Kwintus udając zabitego ukrył się między ciałami poległych i tylko dzięki temu ocalał⁵⁰.

Przy pomocy uzbrojonych oddziałów Klodiusz rozpędzał murarzy odbudowujących zburzony dom Cycerona. Niewolników walczących w jego oddziałach Klodiusz zamierzał wyzwolić i wpisać we wszystkich *tribus*, toteż Cyceron mówi o „*lex de gladiatoribus*” Klodiusza. Projektodawca nawiązał więc do odpowiedniego projektu trybuna ludowego 67 r. p.n.e. Korneliusza⁵¹.

Walki na ulicach Rzymu były coraz częstsze i bardziej krwawe. Gdy Klodiusz ubiegał się o edylat na rok 56, został oskarżony na podstawie *lex Plautia de vi*, jednakże do procesu nie doszło. Z listu Cycerona do Attyka i mowy w obronie Milona wynika, że ten ostatni już przedtem oskarżył Klodiusza, ale i wówczas procesu nie było. Klodiusz został edylem, a Milon ucierał się na ulicach Rzymu z jego oddziałami zbrojnymi. Gdy Klodiusz objął urząd, oskarżył Milona *de vi*, zarzucając mu posługiwanie się gladiatorami. Milon rzeczywiście, jak pisał Cyceron do brata Kwintusa, bez uzbrojonych gladiatorów nie pokazywał się nigdy w miejscach publicznych⁵².

Na proces Milona przybyli obaj, to jest oskarżyciel i oskarżony, ze swoimi oddziałami. W obronie Milona przemawiał między innymi Pompejusz. Doszło do starcia obydwu oddziałów, ale Klodiusz uciekł i proces nie odbył się. Później Cyceron stwierdził, że Milon przy pomocy gladiatorów zniweczył wszystkie poczynania Klodiusza. „Ale to było niedawno z największą chlubą Milona, który zakupiwszy gladiatorów na obronę rzeczypospolitej, której dobro z moim ocaleniem ściśle się łączyło, wszyst-

⁵⁰ Cicero, *Pro Sestio* 31; 36; Cicero, *Pro Milone* 14, 38: [...] *Q. Fabricio, viro optimo, cum de reditu meo legem ferret, pulso crudelissime in foro caede facta [...]*; „*Scholia Bobbiensia*”: *In Ciceronis Pro Sestio* arg. p. 292 Orell.: [...] *ut P. Sestius gravissime et paene letaliter vulneratus necessario cogeret etiam ipse armatorum manum gladiatoriam, quod Milo iam fecerat, adhibere, praesidii scilicet gratia [...]*; por. Cicero, *Epistulae ad Quintum* fr. II 4, 5: *Sic legibus perniciosissimis obsistitur, maxime Catonis: cui tamen egregie imposuit Milo noster*. O oskarżeniu Milona, iż posługiwał się gladiatorami, patrz Cassius Dio 39, 18; „*Scholia Bobbiensia*”: *In Ciceronis Pro Milone* 40: *id tempus et hic significatur, quo Miloni diem dixit P. Clodius, quod gladiatores adhibuisset, ut rogationem posset de Cicerone perferre*; E. Meyer, *Caesars Monarchie und das Prinzipat des Pompeius, Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v Chr.*, 3 Aufl., Stuttgart und Berlin 1922, s. 107 i n.

⁵¹ T. Łoposzko, *Oddziały zbrojne Klodiusza*, s. 129—159; tegoż, *Movements sociaux à Rome dans les années 57—52 av. J. C.*, UMCS Inst. Historii, Lublin 1980, s. 104 i n.

⁵² Klebs, *op. cit.*, col. 2273.

kie zamachy i szaleństwa Klodiusza odpierał". Cynceron stwierdził, że Milon to robił dla dobra państwa, dał więc pełną aprobatę dla jego poczynań⁵³.

W 56 r. p.n.e. Milon oskarżył Sektusa Klodiusza *de vi*, ale sąd go uniewinnił, to znów oskarżony został Milon i bronił go Cynceron. W tymże roku odbył się proces Publiusza Sestiusza *de vi*, a posiedzeniu trybunału przewodniczył pretor tegoż roku Marek Emiliusz Skaurus. Oskarżonego bronił Cynceron, którego mowa *Pro Sestio* rzuca wiele światła na ówczesną sytuację wewnętrzną Rzymu i stanowi, niezależnie od właściwego Cynceronowi zabarwienia i stronniczości, bardzo ważne źródło. Nie znany nam bliżej trybun ludowy Katon zakupił gladiatorów i on również ukazywał się na ulicach Rzymu w otoczeniu zbrojnego oddziału zapaśników. Nie był jednak w stanie ich wyżywić, a kupił ich, podstawivszy jakiegoś pośrednika, Milon⁵⁴.

W mowie *Pro Sestio* Cynceron donosi o schwytaniu kilku gladiatorów z orszaku pretora Appiusza Klaudiusza, którzy zostali doprowadzeni do senatu, gdzie mieli wystąpić jako świadkowie walk ulicznych. Milon kazał ich potem zakuć w kajdany, zostali jednak uwolnieni przez trybuna ludowego 57 r. Cecyliusza Atyliusza Serranusa⁵⁵.

O ile Milon ubiegał się wraz z P. Plautiusem Hypseuszem i Kwintusem Metellusem o konsulat na rok 52 p.n.e., to Klodiusz starał się o preturę i przy pomocy uzbrojonych oddziałów nie dopuszczał do odbycia komicyjów wyborczych, a w dodatku oskarżył Milona *de aere alieno, de vi i de ambitu*. Wtedy Cynceron wygłosił swą *interrogation de aere alieno Milonis*, która nie zachowała się, a do której mamy komentarze w scholiach⁵⁶.

Tymczasem doszło do tragicznych wydarzeń przy *via Appia*. Powracający do Rzymu Klodiusz został zamordowany przez Milona. W oddziale zbrojnym tego ostatniego byli gladiatorzy, wśród nich dwaj znani — Eudamus i Birria. Zachowany w komentarzu Askoniusza opis tych wydarzeń ukazuje zarówno atmosferę, jak i okoliczności popełnionego mordu. Appian podaje, że Milon i po roku 52 posługiwał się oddziałami uzbrojonych na wzór gladiatorów niewolników⁵⁷.

⁵³ Cicero, *De officiis* II 58: *Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit qui gladiatoribus emptis rei publicae causa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodi conatus furoresque compressit.*

⁵⁴ Cicero, *Pro domo sua* 6, 48; *de haruspicum resp.* 15; 26; 56; *Pro Sestio* 59; 78; 85; 126; 134; Cicero, *Epistulae ad Atticum* IV 2, 4; to też Cynceron mówi o „*lex de gladiatoribus*”, *Pro Sestio* 135; *Pro Milone* 33, 89; *lege nova, quae est inventa apud eum [...] servos nostros libertos suos fecisset*: por. *ibid.*, 32, 87; *Epistulae ad Atticum* IV 3, 2 (Clodius) *servis aperte spem libertatis ostendere*; *Pro Milone* 31, 87: *Incidebantur iam domi leges, quae nos servis nostris addicerent*; Asconius, *In Ciceronis Pro Milone* 87. Cicero, *In Vatinius* 40: *Milonem dicas id quod in contione dixisti gladiatoribus et bestiariis obsedis rem publicam*; Cicero: *Epistulae ad Quintum* fr. II 6, 5; *ibid.*, II 5, 3: [...] *nam ille vindex gladiatorum et bestiariorum emerat de Cosconio et Pompeio bestiarios nec sine iis armatis umquam in publico fuerat; hos alere non potuerat*. T. Łoposzko, *Movements sociaux à Rome*, s. 104.

⁵⁵ Cicero, *Pro Sestio* 59, 85.

⁵⁶ „*Scholia Bobbiensia*”: *In Ciceronis De aere alieno Milonis* s. 343—345.

⁵⁷ Klebs, *op. cit.*, col. 2274; Asconius, *In Ciceronis Pro Milone* 5: *sequatur eos magnum servorum agmen, inter quos gladiatores quoque erant, ex quibus duo noti, Eudamus et Birria* ed. Clark, § 28, p. 32; Appian, *op. cit.*, II 22.

Marek Celiusz, który w 51 r. ubiegał się o urząd edyla, prosił Cyce-rona, by przysłał mu z Cylicji pantery w związku z tym, że zostawszy edylem, zamierzał wydać *venationes*. Cyceron wykreślał się, był nawet oburzony, że ten żąda od niego dzikich zwierząt. Istotnie, Celiusz otrzymał pantery od Kuriona i igrzyska wydał⁵⁸.

Kiedy w 50 r. p.n.e. senat czynił przygotowania do wojny z Cezarem, gladiatorów, których ten miał w Kapui, rozdzielono między znakomitych obywateli w okolicy. Cezar ze swej strony polecił ich opiece Cycerona. Cezar podaje, że Lentulus zamierzał uzbroić gladiatorów Cezara i użyć ich do walki z najeżdżcą. Podobno ze względu na dezaprobatę, z jaką ten projekt miał się spotkać, został on zaniechany. Tylko Cezar przekazał nam tę informację i przypuszcza się, że nie jest ona zgodna z prawdą⁵⁹.

Cezar wydawał igrzyska gladiatorskie kilkakrotnie, ale szczególnie wystawne odbyły się podczas jego triumfu w 46 r. p.n.e. Zapasy gladiator-skie wyglądały jak prawdziwe wojny, a *naumachie* — jak wspaniałe bitwy morskie. *Venationes* trwały przez pięć dni, a wielkie zainteresowanie wywołały wówczas zyrafy. Na arenę wypuszczono czterysta lwów i czterdzieści słoni. Podczas igrzysk tłum stratował wielu ludzi, między innymi dwóch senatorów. Wówczas też Cezar wydał igrzyska gladiator-skie na cześć zmarłej przed kilkoma laty córki Julii⁶⁰.

Przygotowując zamach na życie Cezara w dniu Idów Marcowych 44 r. p.n.e. spiskowcy przygotowali oddział gladiatorów, których umieszczono w portyku między kurią Pompejusza a teatrem. Stanowili oni rezerwę na wypadek, gdyby w czasie zamachu na Cezara doszło do walki wręcz. Dostarczył ich Decymus Brutus, który zamierzał wydać igrzyska. Podczas posiedzenia senatu w dniu Idów Marcowych odbywały się igrzyska gladiatorskie, co nie było przypadkiem. Gdy wieść o tragedii, jaka wydarzyła się w senacie, dotarła do teatru, gdzie odbywały się zapasy, wraz z ludem wybiegli na ulicę gladiatorzy. „Gladiatorzy uzbrojeni od rąn — pisze Appian — ponieważ mieli występować w jakimś widowisku, wybiegli z teatru poza ogrodzenie kurii, a tłum widzów z przerażenia i lęku się rozbiegł”. Mikołaj z Damaszku podaje, że gladiatorom tym przyobiecano wolność. Natomiast spiskowcy po udanym zamachu, w warunkach ogólnego zamieszania, otoczeni przez uzbrojonych gladiatorów, uciekli na Kapitol i tam się obwarowali⁶¹.

Następnego dnia Brutus i Kasjusz ukazali się na forum w otoczeniu gladiatorów i ogłosili mowę, wyrażając uznanie Decymusowi Brutusowi za to, że w odpowiednim czasie oddał im do dyspozycji zapaśników⁶². Po śmierci Cezara uchwałą senatu ustanowiono jeden dzień w roku w Rzymie i w Italii na igrzyska zapaśnicze na cześć dyktatora. Mają one w pewnym stopniu charakter *munus funebre*, a analogiczne uroczystości spotykamy w testamentach i epitafiach nagrobnych z czasów cesarstwa.

⁵⁸ Cicero, *Epistulae ad familiares* VIII 2; 8; 9.

⁵⁹ Cicero, *Epistulae ad Atticum* VIII 2, 1; VII 14, 2; Caesar, *op. cit.*, I 14; Suetonius, *Caesar* 31; Schneider, *op. cit.*, col. 763; Friedländer, *op. cit.*, s. 368.

⁶⁰ Cassius Dio 44, 6, 2.

⁶¹ Appian, *op. cit.*, II 120—122; II 118; Nicolaus Damascenus *Frqm.* 17, 25, 26, 36, „*Fragmenta Historicorum Graecorum*”, vol. III, s. 447; N. A. Maszkin, *Principat Augusta*, Moskwa 1949, s. 122; Velleius Paterculus II 58, 2: *stipati gladiatoribus D. Bruti manu Capitolium occupavere*.

⁶² Appian, *op. cit.*, II 122.

W czasie wojny, jaka rozgorzała po śmierci Cezara, obydwie strony posługiwały się gladiatorami. Armia republikańska Decymusa Brutusa, z którą zamknął się w Mutynie, składała się z wielkiej liczby gladiatorów i trzech legionów żołnierzy. Brat Antoniusza, Lucjusz, posiadał w Peruzji uzbrojone oddziały gladiatorów, a Appian nadmienia, że odznaczały się one sprawnością bojową i nieustępliwością w walce: „[...] w rzucaniu pociskami górowali ludzie Cezara, a w starciu wręcz gladiatorzy Lucjusza, którzy też wielu przeciwników zabili w walce”. O okresie wojny pewruzyńskiej oddziały gladiatorów urządziły wypadły z obłęzonego miasta i zadawały wojskom Oktawiana dotkliwe straty. Było wielu gladiatorów w oddziałach Ahenobarba, który ze swoich baz na Morzu Jońskim napadał i pustoszył kraje kontrolowane przez triumwirów⁶³.

O igrzyskach gladiatorских w tych latach niewiele wiemy: Czy ze względu na wojnę odbywały się, trudno stwierdzić. Źródła podają, że w 42 r. p.n.e. edyłowię plebejscy w dniu Cerealiów wydali igrzyska gladiatorские zamiast wyścigów konnych, ale czy były to jedyne igrzyska tych lat, nie wiemy⁶⁴.

W ostatnich latach wojen domowych silnym oddziałem uzbrojonych gladiatorów rozporządzał Marek Antoniusz. Stacjonowali oni w Kyzikos i mieli uświetnić jego przyszły triumf. Gdy po bitwie pod Akcjum Antoniusz uciekł do Egiptu, jego gladiatorzy chcieli przedostać się do niego. Próba przedarcia się skończyła się niepowodzeniem, wysłali więc posłańca, który miał zapewnić Antoniusza o ich wierności i oddaniu, a jednocześnie wezwać go, by przybył do Syrii. Legat Oktawiana Kwintus Dydiusz nie miał odwagi uderzyć na nich, ale nakłaniał do poddania się. Gladiatorzy oczekiwali jednak odpowiedzi Antoniusza, która nie nadchodziła, poddali się więc pod warunkiem, że nie zostaną użyci do walki na arenie. Dydiusz wysłał ich do Daphne pod Antiochią. Później zostali oni podzieleni na małe grupy i rozesłani do różnych miejscowości, gdzie potajemnie ich stracono⁶⁵.

Po zakończeniu wojen domowych Oktawian wystawił igrzyska, w których udział wzięło 10 000 gladiatorów w ośmiu wydanych przy różnych sposobnościach widowiskach. Niezależnie od tego odbywają się nadal igrzyska w ramach *munus funebre*. Zostały wydane na pogrzebie Agryppy i na cześć zmarłego Druzusa⁶⁶. Jednakże Oktawian ograniczył liczebność igrzysk wydawanych przez urzędników, a pretorowie mogli wystawiać tylko dwa razy w roku igrzyska z udziałem nie więcej niż 120 gladiatorów⁶⁷.

⁶³ Appian, *op. cit.*, III 49; V 30; 33; *ibid.* 20; 26; 33; Suetonius, *Augustus* 14; Schneider, *op. cit.*, col. 768; Friedländer, *op. cit.*, s. 386.

⁶⁴ Cassius Dio 47, 40, 6; Schneider, *op. cit.*, col. 764.

⁶⁵ Friedländer, *op. cit.*, s. 385—387; V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*, Bd. I, 1 Leipzig 1891, s. 409; Maszkin, *op. cit.*, s. 287.

⁶⁶ Cassius Dio 55, 27; 55, 8; 54, 2; Suetonius, *Tiberius* 7; Suetonius, *Claudius* 2; por. Suetonius, *Augustus* 43 i „*Res Gestae divi Augusti*” 22

⁶⁷ G. Lafaye, *Gladiator*, „Daremborg-Saglio Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines”, vol. II, 2, Graz 1963, s. 156—1564.